

The Application of Thematic Analysis in Extractive Thematic Exegesis of the Holy Qur'ān

Gholam-Reza Behrouzi-Lak ¹, Ahmad Akhlaqi ²

1. Full Professor, Department of Political Studies, Baqir al-Uloom University, Qom, Iran. Email: blak@bou.ac.ir

2. PhD Student in Qur'ān and Sciences; Specialization in Qur'ān and Political Sciences, Department of Qur'ān and Humanities, Higher Education Complex of Qur'ān and Hadith, Al-Muṣṭafa International University, Qom, Iran.

(Corresponding Author) Email: fasihi7276@gmail.com

Research Article

Extended Abstract

Research Objective

This study pursues two primary objectives. First, it seeks to identify the school, perspective, and approach within Thematic Analysis that exhibits the greatest compatibility with Extractive Thematic Exegesis of the Holy Qur'ān. Second, it aims to develop a practical, step-by-step mechanism for analyzing Qur'ānic thematic data within the framework of the selected approach, in a manner that enables its systematic and replicable application in exegetical research.

Thematic Analysis is an efficient tool for producing structured and systematic analyses of texts—particularly religious texts—and has gained significant attention in recent years in qualitative research within the humanities and religious studies. However, the multiplicity of its schools and approaches, each with its own processes, outcomes, and epistemological assumptions, poses challenges for researchers of thematic exegesis when attempting to select the most suitable method. Furthermore, insufficient differentiation among these schools in some studies has at times led to a conflation of methods and a weakening of the validity of findings.

Accordingly, a careful assessment of these schools and the selection of an approach consistent with the nature of Extractive Thematic Exegesis—which aims to derive the Qur'ān's perspective on a specific topic from all relevant verses—constitute a methodological necessity. This need is particularly significant for enhancing the precision, validity, and coherence of Qur'ānic conceptual analysis, especially in thematic studies that involve extensive textual data, and can partly address existing methodological gaps in the field.

Research Methodology

This research was conducted with a methodological orientation and through rational analysis, drawing upon library resources including specialized works on thematic analysis, research methodology, and the foundations of Qur'ānic exegesis. Within this framework, an effort was made to establish a logical connection between the theoretical discussions of research methodology and the exegetical requirements of the Holy Qur'ān.

Received: 2025-02-17 | Received in revised form: 2025-06-26 | Accepted: 2025-06-26 | Published online: 2026-04-21

◆ How to cite: Behrouzi Lak, G R and AKHLGHI, A. (2026). The Application of Thematic Analysis in Extractive Thematic Exegesis of the Holy Qur'ān. (e8-35). *Stylistics Studies of the Holy Quran*, 10(18), e8-35 doi: 10.22034/sshq.2025.507053.1521

©2025. Article type: Research Article Published by: Department of Qur'anic Exegesis and Sciences

The research proceeded in two main stages, each contributing independently to the overarching objective.

In the first stage, a comprehensive and in-depth examination of the various schools and perspectives of Thematic Analysis was undertaken. The theoretical foundations, operational procedures, and strengths and weaknesses of each school were evaluated to identify the approach most consistent with the inductive and meaning-oriented nature of Extractive Thematic Exegesis. This assessment was carried out with attention to epistemological assumptions, the role of the researcher in the analytical process, and each school's manner of engaging textual data.

In the second stage, after selecting the appropriate approach, the step-by-step process of Thematic Analysis was elaborated in detail. This included a precise explanation of each stage and its implementation to ensure practical applicability to Qur'ānic data. The process was then aligned with the operational and logical stages of Extractive Thematic Exegesis, resulting in an integrated and coherent framework for analyzing Qur'ānic data. This alignment ensures both the feasibility and the methodological validity of the proposed framework and provides a foundation for its application in future exegetical studies.

Findings

The findings demonstrate that Thematic Analysis is an overarching methodological category encompassing multiple schools and perspectives and cannot be reduced to a single uniform method. Among these, the inductive approach—and specifically the perspective that views a theme as interpretive in nature (i.e., the product of the researcher's understanding of the data) and as an output of analysis shaped by shared meanings—shows the strongest compatibility with Extractive Thematic Exegesis.

Among the principal schools of Thematic Analysis, the Reflexive School, unlike the Coding Reliability and Codebook schools, aligns most closely with this exegetical approach due to its emphasis on inductive reasoning and the active, interpretive, and constructive role of the researcher. Employing the Thematic Network model, the Reflexive School structures the analytical process into six logical and systematic stages: comprehensive familiarization with the data, initial coding, identification of themes, mapping and analysis of the thematic network, defining and naming themes, and writing the report. These stages correspond closely to the progression from individual verses to overarching themes in Extractive Thematic Exegesis.

Conclusion

The study concludes that Thematic Analysis is an effective and scientific method for identifying and reporting themes within qualitative data and can represent Qur'ānic concepts within a purposeful and systematic structure. Among its various schools, only the Reflexive School—through its inductive nature—derives themes not as predetermined categories but directly from Qur'ānic verses and data, organizing and analyzing them as patterns grounded in shared and systematic meanings. This methodological congruence ensures that the findings of thematic exegesis remain deeply rooted in the Qur'ānic text and reflect the researcher's precise understanding and interpretation.

Thus, this article can serve as a practical and valuable guide for researchers in Qur'ānic thematic exegesis, enabling them to make more informed decisions in selecting appropriate analytical perspectives, schools, and approaches, and to achieve findings that are more precise, coherent, and defensible in elucidating the perspectives of the Holy Qur'ān.

Keywords: Qur'ānic Exegesis; Extractive Thematic Exegesis; Thematic Analysis; Reflexive Approach; Thematic Networks

کاربست روش تحلیل مضمون در تفسیر موضوعی استخراجی قرآن کریم

غلام‌رضا بهروزی لک^۱ ID، احمد اخلاقی^۲ ID^۱ استاد تمام گروه مطالعات سیاسی، دانشگاه باقر العلوم، قم، ایران. ایمیل: blak@bou.ac.ir^۲ دانش‌پژوه دکتری قرآن و علوم؛ گرایش قرآن و علوم سیاسی، گروه قرآن و علوم انسانی، مجتمع آموزش عالی قرآن و حدیث،جامعه المصطفی (ص) العالمیه، قم، ایران (نویسنده مسئول). ایمیل: fasih7276@gmail.com

چکیده

قرآن کریم دربردارنده دیدگاه‌های فراگیر و پرکاربرد است. دست‌یابی بدان‌ها با شناسایی و گردآوری آیات هم‌سو به یک موضوع، تحلیل، جمع‌بندی و گزارش آن‌ها صورت می‌گیرد. این سبک که از آن به «تفسیر موضوعی استخراجی» یاد می‌شود، با پشتیبانی روش «تحلیل مضمون» پی‌آیندهای ساختاریافته، نظام‌مند و دارای شبکه‌ای از جزئی به کلی را پدید می‌آورد؛ زیرا «تحلیل مضمون»، ابزاری برای شناخت، تحلیل و گزارش منظم مفاهیم موجود در داده‌ها است؛ از این رو، تبیین چگونگی کاربری روش «تحلیل مضمون» در «تفسیر موضوعی استخراجی» بایسته است. نوشتار پیش‌رو با بهره‌گیری از روش تحلیل عقلی با رویکرد روش‌شناسانه و ابزار کتابخانه‌ای در پاسخ بدین پرسش است که فرایند به‌کارگیری روش «تحلیل مضمون» در تفسیر موضوعی استخراجی چیست؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که «تحلیل مضمون» کلان‌عنوانی است که در دامن آن دیدگاه‌ها، مکتب‌ها و رویکردهای پرشماری مطرح شده است. از این میان، شیوه «استقرائی» و نگارش که به «مضمون» «ماهیت تفسیری» می‌دهد و به مثابه «خروجی تحلیل» و به معنای «الگوی مبتنی بر معانی مشترک» می‌داند، با «تفسیر موضوعی استخراجی» سازگار است؛ بر همین اساس، مکتب «بازتابی» برخلاف دو مکتب «کدگذاری پایا» و «کتابچه‌کد»، شایستگی خدمت‌رسانی به این سبک تفسیری را دارد؛ زیرا بر نقش پژوهش‌گر تأکید ورزیده و «مضامین» را به صورت «استقرائی» از دل داده‌ها کشف و با عنوان «خروجی تحلیل» و «الگوی مبتنی بر معانی مشترک» نمایش می‌دهد. مکتب «بازتابی» هم‌آهنگ با رویکرد «شبکه مضامین»، فرایند «تحلیل مضمون» را در شش گام (آشنایی با داده‌ها، کدگذاری اولیه، شناخت مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر، ترسیم شبکه مضامین، تحلیل شبکه مضامین، نگارش گزارش تحقیق و توصیف الگوها) به ثمر می‌رساند که با مراحل اجرایی تفسیر موضوعی، برابری دارد؛ بنابراین، مکتب «بازتابی» و رویکرد «شبکه مضامین» در «تفسیر موضوعی استخراجی» قابل‌استخدام است.

واژگان کلیدی: تحلیل مضمون، تفسیر قرآن کریم، تفسیر موضوعی استخراجی، مکتب بازتابی، شبکه مضامین.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۹ | تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۴/۰۵ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۰۵ | تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۲/۰۱

◆ استناد به این مقاله: بهروزی لک، غلامرضا و اخلاقی، احمد. (۱۴۰۵). کاربری روش تحلیل مضمون در تفسیر موضوعی استخراجی قرآن کریم. (۳۵-۴۸). *مطالعات سبک‌شناختی قرآن کریم*. ۱۰ (شماره اول)، ۳۵-۴۸. doi: 10.22034/sshq.2025.507053.1521

۱. مقدمه

قرآن کریم گنجینه سرشار از معارف عمیق، گسترده، کارآمد و راه‌گشا با ویژگی فرازمانی و فرامکانی است. استخراج آموزه‌های آن به گونه‌ای که نشان‌گر حرکت علمی و عملی بشر در هر برهه تاریخی و جغرافیایی باشد، افزون بر بهره‌گیری از دانش‌های پرشمار برای فهم زبان و محتوای قرآن کریم، نیازمند به‌کارگیری روش‌های پژوهشی مناسب نیز است (پاکتچی، ۱۳۹۲: ۱۲-۱۴). در تحلیل موضوعی قرآن کریم، «تفسیر موضوعی استخراجی (ستی)» که یکی از سبک‌های تفسیرنگاری است، بسامد کارآمد دارد؛ زیرا با گزینش موضوع درون‌قرآنی یا برون‌قرآنی، آغاز و با گردآوری و جمع‌بندی آیات هم‌موضوع ناظر بدان (صدر، ۱۴۲۴: ۳۵-۳۷)، نظریه جامع قرآن کریم را استحصال و به بشریت عرضه می‌کند.

یکی از روش‌های پرکاربرد کیفی در تحلیل متن، روش «تحلیل مضمون» است. این روش به دلیل وابسته نبودن به یک چهارچوب نظری پیشین و معرفت‌شناسی خاص، ابزاری پژوهشی منعطف و مفید است که ظرفیت تحلیل حجم گسترده‌ای از داده‌های پیچیده، تفصیلی و غنی را داشته و در چارچوب‌های نظری متفاوتی کاربرد دارد (براون و کلارک، ۲۰۰۶: ۸۱). از آنجاکه «تحلیل مضمون» ابزاری است برای «شناسایی، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی» (عابدی‌جعفری و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۵۳)، قابلیت خدمت‌گذاری در «تفسیر موضوعی استخراجی» را دارد؛ بنابراین، به کارگیری روش «تحلیل مضمون» در «تفسیر موضوعی استخراجی» بایسته است؛ زیرا از یک سو، این روش تحلیل‌های سطح‌بندی شده از داده‌های قرآنی (تحلیل تفصیلی تا تحلیل جامع و فراگیر) را در جهت کشف روش‌مند، نظام‌یافته، شبکه‌ای، جامع و پاسخگویی دیدگاه‌های قرآنی ارائه می‌کند و از دیگر سوی، تفسیرنگاری با شیوه‌های رایج، صرفاً جمع‌آوری آیات هم‌موضوع و تحلیل آن‌ها است و از ویژگی نظام‌یافته‌گی شبکه‌محور و سطح‌بندی‌شده که به صورت منطقی و در قالب یک نمایه نشان دهد که این ایده قرآنی مبتنی و حاصل این دسته از گزاره‌های جزئی است، برخوردار نیست. بر این اساس، استخدام روش «تحلیل مضمون» در «تفسیر موضوعی استخراجی»، این کاستی‌ها را جبران کرده و افزون بر آن، از آنجاکه، سبب نگارش تفسیر موضوعی ساختارمند می‌شود، موجب تسهیل در فهم دیدگاه‌های قرآنی نیز می‌گردد.

با تتبع در پیشینه پژوهشی مسئله این نوشتار، به دو مقاله «کاربست روش تحلیل مضمون در بررسی و مقایسه جایگاه «فکر» در روان‌شناسی قرآن‌بنیان» نگاشته محمد کاویانی و مصطفی نظری. مقاله «کاربست روش تحلیل مضمون برای فهم موضوع‌های قرآنی در فرهنگ اسلامی (مطالعه موردی شبکه مضامین سوره انبیاء)»، اثر محمد عترت‌دوست و رقیه زاهد، دست یافتیم. این دو اثر هرچند ارزنده است، اما از چند جهت نتوانسته‌اند شیوه به‌کارگیری این روش در تفسیر موضوعی را ارائه کنند: یکم، روش «تحلیل مضمون» و مراحل تحلیلی آن در کشف مفاهیم قرآنی را توضیح نداده‌اند؛ دوم، اعتبار این روش و

مکاتب و رویکردهای گوناگون آن در پژوهش‌های قرآنی را تبیین و تفکیک نکرده‌اند؛ سوم، مقاله اول، «تحلیل مضمون» را در «تفسیر موضوعی میان‌رشته‌ای» به کار گرفته و بر کشف تطبیقی مفهوم «فکر» تمرکز کرده است و مقاله دوم، کاربست «تحلیل مضمون» در «تفسیر موضوعی ساختاری» را با نگاه فرهنگی و اجتماعی پی گرفته است.

بنا بر نکات یادشده، مقاله پیش‌رو از چند جهت با آثار ارزشمند پیشین متفاوت است: یکم، ارائه توضیح کوتاه و جامع از روش «تحلیل مضمون» (تبیین نظری)؛ دوم، بررسی اعتبار این روش در تفسیر موضوعی به صورت تحلیل انتقادی (اعتبارسنجی)؛ سوم، استخدام این روش در «تفسیر موضوعی استخراجی» (رویکردی)؛ چهارم، هم‌گام‌سازی فرایند اجرایی «تحلیل مضمون» در استخراج مضامین قرآنی با مراحل تفسیر موضوعی (تبیین عملی). بنا بر این نکات، مقاله حاضر نوآورانه است.

نوشتار حاضر به هدف ظرفیت‌سنجی، اعتبار و چگونگی استفاده از روش «تحلیل مضمون» در «تفسیر موضوعی استخراجی»، با بهره‌گیری از روش تحلیل عقلی با رویکرد روش‌شناسانه و با استفاده از ابزار کتابخانه‌ای به دنبال پاسخ به این مسئله است که فرایند به کارگیری روش «تحلیل مضمون» در تفسیر موضوعی استخراجی چیست؟ این نوع پژوهش به لحاظ بنیادی، دامنه روش‌های قابل استفاده در تفسیر قرآن کریم را گسترش می‌دهد و به لحاظ کاربردی مسیر پژوهش‌های موضوعی قرآن کریم با استفاده از روش «تحلیل مضمون» را هموار می‌سازد.

۲. مفهوم‌شناسی

مناسب است پیش از پرداختن به یافته‌های مقاله، واژگان محوری مسئله تبیین شود؛ زیرا تعریف مفاهیم کلیدی نقش مهمی در فهم متن دارد؛ از این رو، دو دانش‌واژه «تفسیر موضوعی استخراجی» و روش «تحلیل مضمون»، با عنوان تسهیل‌کننده فهم داده‌های اصلی مقاله، تشریح می‌شود.

۲-۱. تفسیر موضوعی استخراجی

یکی از سبک‌های تفسیری «تفسیر موضوعی» است. شیوه بیان معارف قرآن کریم به صورت موضوع‌محور، بهترین سبک برای پاسخ به نیازهای بشری و برترین راه برای دستیابی به دیدگاه‌های جامع قرآن کریم در موضوع‌های گوناگون است (صدر، ۱۴۲۴؛ حکیم، ۱۴۲۴: ۲۴۸-۲۴۶). در بیان ماهیت این سبک تفسیری، دیدگاه‌ها گوناگون است (صدر، ۱۴۲۴: ۱۱-۳۰؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۱، ۲۲؛ مصباح یزدی، ۱۳۹۴: ۲، ۱۶۱-۱۶۴؛ حیدری‌فر، ۱۳۹۲: ۱۹۲؛ جلیلی، ۱۳۷۲: ۱۷۰) که نقل آن‌ها نیازمند نوشتار جداگانه است.

(۱) ساختار و شیوه ظاهری چیش مطالب که مفسر در تفسیر آیات قرآن کریم و ارائه یافته‌ها به کار می‌گیرد. تفسیر از این منظر به دو نوع کلان ترتیبی و موضوعی تقسیم می‌شود (بهجت‌پور، ۱۳۹۲: ۳۷).

با تدبّر در تعاریف ارائه شده، به این نتیجه رسیدیم که «تفسیر موضوعی» عبارت است از: «بررسی جامع، روش مند و هدف مند یک موضوع عملی یا نظری اعم از موضوع های درون قرآنی و برون قرآنی برخاسته از معارف بشری و حیات اعتقادی، اجتماعی و تکوینی، از طریق جمع آوری و دسته بندی آیات هم موضوع از سوره های مختلف، با نگاه جمعی به آیه ها و پیوند دادن آن ها به یکدیگر و توجه به قرآن پیشین و پسین، پیوسته و گسسته (بررسی آیه در سیاق خود) و تبیین مفاد آن ها، به هدف دستیابی به نظریه قرآن پیرامون آن موضوع». این تعریف تلاش کرده است تا رویکردهای مختلف در تفسیر موضوعی را فراگیرد و تصویر کامل و جامعی از آن ارائه دهد.

سبک تفسیر موضوعی به لحاظ منشأ مسئله پژوهش به «درون قرآنی» و «برون قرآنی» تقسیم می شود. شهید صدر پس از بیان این دو نوع (صدر، ۱۴۲۴: ۱۱-۳۷)، تفسیر موضوعی برون قرآنی (استنطاقی) را به هدف نظریه پردازی قرآنی، پاسخ گویی مستقیم به مسائل زمانه و روش مندی (کریمی، ۱۳۸۹: ۱۱۴) ترجیح داد، اما از آنجا که تفسیر استنطاقی از دانش زمانه، وقایع خارجی و پرسش های موضوعیت دار بیرونی (عین همین پرسش ها، پاسخ داده می شود نه فراتر از آن ها) شروع می شود و مفسر با پیش انگاره هایی از تجربه بشری و افکار انسانی به قرآن مراجعه می کند، داده های قرآنی به سمت آن پرسش های محدود هدایت شده و از سایر لایه های قرآن کریم غفلت می شود و دامنه تفسیر موضوعی به مسائل برخاسته از معارف بشری انحصار می یابد؛ حال آنکه چه بسا مسئله مطرح شده در قرآن کریم پدیده های گوناگون تر از مسائل زمانه باشد. افزون بر این ها، احتمال نادرست بودن پرسش های زمانه و امکان تحمیل باورهای عصری به قرآن کریم وجود دارد. کاستی های یادشده منجر به ترجیح رویکرد «استخراجی» بر رویکرد «استنطاقی» می گردد؛ زیرا «تفسیر موضوعی استخراجی»، استماع از قرآن کریم، بدون پرسش موضوعیت دار و پیش ساخت های بیرونی، است و هرآنچه در قرآن کریم آمده، بیان و تفسیر می گردد. قرآن خود می فرماید: «وَ إِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَ أُنصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» (به قرآن گوش دهید و سکوت کنید؛ زیرا ادب علم آموزی، گوش دادن است، نه طرح پرسش های متوالی). (اعراف: ۲۰۴)

پرسش درون قرآنی یا برون قرآنی در «تفسیر موضوعی استخراجی» نیز می تواند وجود داشته باشد، اما نقش آن صرفاً طریقی بوده و ذهن را فعال می کند و معارف از داده های قرآنی به دست می آید. با عنایت به نکات یادشده، تعریف آیت الله مصباح یزدی و آیت الله مکارم شیرازی از تفسیر موضوعی^۱، ناظر به «تفسیر موضوعی استخراجی» است؛ زیرا این

۱) «جمع آوری آیات هم موضوع از سوره های مختلف و جمع بندی و تبیین مفاد آنها» (مصباح یزدی، ۱۳۹۴، ۱۶۱) «آیات مختلفی که درباره یک موضوع در سرتاسر قرآن مجید در حوادث و فرصت های مختلف آمده است، جمع آوری و جمع بندی گردد و از مجموع آن نظر قرآن درباره آن موضوع و ابعاد آن روشن شود.» مثلاً آیات مربوط به دلایل خداشناسی از قبیل فطرت، برهان نظم، برهان وجوب و امکان، و سایر براهین در کنار هم چیده شود، و از آنجا که «القرآن یفسر بعضه بعضاً» ابعاد این موضوع روشن می گردد.» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۱، ۲۲)

دو تعریف بر یافتن تمام آیات مربوط به مسئله از مسائل موجود در قرآن و استنباط نظریه قرآن کریم درباره آن تأکید دارد (کریمی، ۱۳۸۹: ۱۰۹). هرچند این مفسران تعبیر «استخراج» را به کار نبرده‌اند، اما به قرینه مقابله با «استنتاج»، اسم این شیوه را «استخراج» می‌گذاریم. حاصل آنکه با عنایت به ماهیت‌شناسی‌های صورت گرفته از سوی محققان قرآنی، «تفسیر موضوعی استخراجی» عبارت است از: «انتخاب موضوع مشخص درون قرآنی یا برون قرآنی، شناسایی و گردآوری آیات اصلی و آیات هم‌سیاق ناظر بدان از سراسر قرآن کریم، جمع‌بندی و تحلیل روش‌مند و منطقی مفاد آیات با نگاه جمعی به آن‌ها به هدف استخراج دیدگاه قرآن کریم پیرامون آن موضوع». پس مراحل عملیاتی «تفسیر موضوعی استخراجی» بدین ترتیب است: ۱. انتخاب موضوع ۲. شناسایی و گردآوری آیات اصلی ناظر به مسئله ۳. شناسایی و گردآوری آیات سیاق ۴. تحلیل روش‌مند و منطقی آیات ۵. نگاه جمعی به مجموعه داده‌ها و جمع‌بندی آن‌ها ۶. ارائه دیدگاه قرآن کریم. معارف برآمده با این شیوه، جامع و فراگیر بوده و بر مسائل زمانه، هیمنه و سیطره می‌یابد.

۲-۲. روش تحلیل مضمون

برای ارائه مفید و اثربخش خروجی پژوهش و عرضه نتایج منسجم و ساختارمند، باید روش و ابزار تحلیلی کارآمد را به کار گرفت. از شیوه‌های اثربخش در تحقیقات کیفی، روش «تحلیل مضمون» است. «تحلیل مضمون»، معادل «Thematic Analysis» است. «Thema» در فارسی به معنای «مضمون»، «زمینه فراگیر»، «مایه»، «مطلب»، «درون‌مایه» و «موضوع»، «خنیفیر و مسلمی، ۱۳۹۸) است.

از نگاه روش‌شناسی «مضمون» عبارت است از «مفهوم انتزاعی که به یک تجربه تکراری و مصادیق مختلف آن، معنی و هویت می‌بخشد؛ بنابراین، یک مضمون، ماهیت و اساس تجربه (ساختار) را در قالب یک کل با معنی، شکل می‌دهد و یکپارچه می‌سازد (کارکرد)» (دسانتیس و اوگاریزا، ۲۰۰۰، براون و کلارک، ۲۰۱۹) پس می‌توان گفت، «مضمون» الگویی است که تجربه‌های تکراری آشکار یا پنهان در دل داده‌ها را که پژوهش‌گر استخراج کرده، در قالب یک کل با معنی و با هویت ارائه می‌دهد. «تحلیل مضمون» ابزاری است برای «شناسایی، تحلیل و گزارش الگوهای معنادار موجود در داده‌های کیفی» و وسیله‌ای است برای «دیدن متن»، «برداشت و درک مناسب از اطلاعات ظاهراً نامرتب»، «تحلیل اطلاعات کیفی»، «مشاهده نظام‌مند داده‌های گوناگون» و «تبدیل داده‌های کیفی به داده‌های کمی» (بویاتزیس، ۱۹۹۸: ۴۰). «مضمون» بدین معنی بیان‌گر آن است که مطالب مهمی در داده‌ها وجود دارد (براون و کلارک، ۲۰۰۶، ۸۱، بویاتزیس، ۱۹۹۸: ۱۵۹) که می‌توان آن‌ها را پیرامون یک مسئله محوری گردآورد (برینک و وود، ۱۹۹۵: ۲۱۵). کارکرد این روش در تحلیل داده‌های متنی، تقلیل و تبدیل داده‌های پراکنده و متنوع به داده‌های غنی و تفصیلی

(شیخزاده و بنی اسد، ۱۳۹۹: ۲۴) و تقسیم‌بندی، طبقه‌بندی، کوتاه‌سازی و بازسازی است (جوف، ۲۰۰۸: ۸۶۷). مهم‌ترین دست‌آورد در تحلیل داده‌ها کشف «مضمون‌های اصلی» است (قاسمی و همکاران، ۱۴۰۲: ۳۸۵). پس «تحلیل مضمون» یک روش و فن برای تحلیل داده‌های متنی است که از طریق تدبیر در متن، شناسایی کدها، تحلیل داده‌ها و ارائه الگوی‌های موجود در مجموعه‌ای از داده‌ها به صورت نظام‌مند انجام می‌گیرد.

۳. یافته‌ها

۳-۱. بررسی موردی تناسب دیدگاه‌های تحلیل مضمون با تفسیر موضوعی استخراجی

روش «تحلیل مضمون» در رویکردهای مختلف، متون متنوع و... به کار گرفته می‌شود و اندیشه‌ورزان بسیاری به تفسیر آن پرداخته‌اند. از این‌رو دیدگاه‌ها و طبقه‌بندی‌های گوناگون گرداگرد آن پدیدار شده است؛ بنابراین، بر پژوهش‌گر است تا از میان دیدگاه‌های گوناگون، آنچه را که با موضوع پژوهش، تناسب بیشتر دارد، برگزیند. بدین جهت، این پژوهش با تیزنگری به مهم‌ترین دیدگاه‌های «تحلیل مضمون»، آنچه را درخور «تفسیر موضوعی استخراجی» است، نمایان می‌سازد.

۳-۱-۱. بررسی کاربست دیدگاه «استقرائی» و «قیاسی»

روی‌کرد «استقرائی» داده‌محور بوده و فرایند کدگذاری داده‌ها به وسیله محتوای آن تعیین می‌شود نه ایده‌های از پیش آماده شده (پتون، ۱۱۹۰: ۸۵) و از «پایین به بالا» کار می‌کند (از بررسی اجزاء به نتیجه کلی می‌رسد) تا معانی را بدون تحمیل شناسایی کند (شیخزاده و بنی اسد، ۱۳۹۹: ۱۴۵). کدگذاری «استقرائی»، به معنای تحلیل داده‌ها با ذهن خالی نیست؛ چون هر محقق با ایده‌های قبلی با متون مواجه می‌شود (همان، ۱۴۶)، اما این پرسش‌ها در شیوه «استقرائی»، طریقت دارد نه موضوعیت؛ یعنی در راستایی دست‌یابی به داده‌های مناسب کمک می‌کند، اما خود، هدف اصلی نیست تا در جهت اثبات آن تلاش شود.

روش «قیاسی» مبتنی بر یک نظریه و چارچوب نظری مشخص بوده و فرایند کدگذاری و توسعه «مضامین» با مفاهیم و ایده‌های پیشین، گزینش می‌شود (کلارک و براون، ۲۰۱۹؛ عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۷۴)؛ یعنی پژوهشگر علائم، شاخص‌ها و شواهدی هم‌سو با آن نظریه مشخص را در میان داده‌ها شناسایی و کدگذاری می‌کند. کدهای مرتبط با هر «مضمون» نیز از فرضیات و مؤلفه‌های نظریه مورد نظر استخراج می‌شود (بویاتزیس، ۱۹۹۸: ۳۷۷)؛ بنابراین در شیوه «قیاسی»، قاعده کلی و مضامین فراگیر، قبل از تحلیل، تعیین شده و پژوهشگر به دنبال شناسایی و گردآوری جزئیات و مضامین پشتیبان آن است و این منجر به تحمیل پیش‌فرض‌های نویسنده بر جزئیات شده و پژوهش را به سمت جمع‌آوری داده‌های هم‌سو با نظریه مشخص و پرسش‌های موضوعیت‌دار جهت‌دهی می‌کند.

هرچند روش «تحلیل مضمون» بسته به نوع پژوهش و داده‌های مورد تحلیل، ظرفیت بهره‌گیری از هر دو شیوه «استقرائی» و «قیاسی» را دارد، اما با توجه به تفاوت‌هایی که میان دو رویکرد وجود دارد در «تفسیر موضوعی استخراجی»، روش «استقرائی» قابل استفاده است نه روش «قیاسی»؛ زیرا در این شیوه تفسیری، محقق پس از انتخاب موضوع، بدون داشتن چهارچوب نظری و پاسخ فرضی، به قرآن مراجعه و داده‌های مرتبط با آن را جمع‌آوری و تحلیل می‌کند.

هرچند می‌توان دو شیوه «قیاسی و استقرائی» را ترکیب و از هر دو بهره گرفت، بدین صورت که براساس رویکرد «قیاسی» چهارچوب نظری منعطفی را در آغاز پژوهش تدوین کرد و سپس یافته‌ها را با رویکرد «استقرائی» از داده‌ها استخراج نمود؛ به گونه‌ای که منجر به تحمیل طرح پیشین بر متن پژوهشی نشود.

۲-۱-۳. بررسی کاربری دیدگاه «خلاصه موضوعی» و «الگوی مبتنی بر معانی مشترک»

مفهوم «مضمون» چیست؟ در پاسخ بدین پرسش دو دیدگاه رقیب مطرح شده است: الف) «مضمون»، «الگوی مبتنی بر معانی مشترک»: یعنی در «تحلیل مضمون» داده‌های گوناگون شناسایی و با تحلیل آن‌ها، یک مفهوم مشترک و محوری از مجموعه داده‌ها، شکل می‌گیرد و با عنوان «الگو» عرضه می‌شود؛

ب) «مضمون»، «خلاصه‌های موضوعی»: یعنی «مضمون» خلاصه‌ای از یک قلمرو یا حوزه‌ای از داده‌ها است و هدف از تحلیل، کاهش داده‌ها و ارائه یک متن فشرده از متون مورد تحلیل است (براون و همکاران، ۲۰۱۴؛ دسانتیس و اوگاریزا، ۲۰۰۰؛ کلارک و براون، ۲۰۱۹). بر مبنای این نگاه، نتایج برآمده سطحی خواهد بود.

رسالت «تفسیر موضوعی استخراجی»، استنباط نظریه جامع قرآن کریم در مورد یک موضوع است. آن نظریه الگویی مفهومی است که از مجموع آیات ناظر بدان موضوع، یک معنای مشترک به دست آمده است نه خلاصه آن‌ها؛ بنابراین، دیدگاه «مضمون» به معنای «الگویی مبتنی بر معانی مشترک» با این نوع تفسیر سازگار است و مکاتب و رویکردهایی که «مضمون» را «خلاصه‌های موضوعی» می‌دانند، در این سبک تفسیری، قابلیت کاربری ندارد.

۳-۱-۳. بررسی کاربری دیدگاه «مضمون ورودی تحلیل» و «مضمون خروجی تحلیل»

برخی «مضمون» را «ورودی تحلیل» می‌دانند؛ یعنی الگوها در آغاز فرایند تحلیل (معمولاً پس از آشنایی با داده‌ها) شناسایی و تدوین می‌شوند و فرایند کدگذاری داده‌ها را جهت می‌دهند. در مقابل، برخی از روش‌شناسان معتقدند که «مضمون»، «خروجی تحلیل» است؛ یعنی الگوها بعد از فرایند تحلیل، شناسایی و تدوین می‌شوند و نتیجه تحلیل محسوب

می‌شوند (براون و کلارک، ۲۰۱۹). به باور آپرس، «مضمون» فراتر از تهیه یک فهرستی از مفاهیم و شرح آن‌ها است؛ بلکه محصول «تحلیل مضمون»، مفاهیم و الگوهای کلانی است که از دل داده‌ها شناسایی و استخراج شده است (آپرس، ۲۰۱۰: ۸۶۷)؛ پس به لحاظ زمان شناخت، مضمون در مرحله نهایی پژوهش، ارائه می‌شود (ریان و برنارد، ۲۰۰۳)؛ بنابراین، «مضمون» را به مثابه «ورودی تحلیل» دانستن، یک نوع پیش‌داوری و کاستن از عمق تحلیل است.

استنباط دیدگاه قرآن کریم در «تفسیر موضوعی استخراجی» پس از شناسایی همه آیات ناظر به موضوع و تحلیل ژرف‌اندیشانه و جمع‌بندی خردورزانه آن‌ها صورت می‌گیرد؛ بنابراین، چنین مضمونی «ورودی تحلیل» نبوده، بلکه «خروجی تحلیل» است. پس دیدگاه «مضمون» به عنوان «خروجی تحلیل» با این سبک تفسیری هم‌سو است. ماهیت مضمون و نتایج برآمده از «تفسیر موضوعی استخراجی» تفسیری (ارائه تجزیه و تحلیل از متن) و رابطه‌ای (بیان‌کننده نوع رابطه در متن) است نه توصیفی محض. (کینگ و هاروکر، ۲۰۱۰)

حاصل بحث: برخی از کلیدی‌ترین باورها در مورد «تحلیل مضمون» بیان و نسبت آن‌ها با «تفسیر موضوعی استخراجی» ارزیابی شد. دیدگاه «استقرائی»، «مضمون» به معنای «الگوی مبتنی بر معانی مشترک» و به مثابه «خروجی تحلیل» که ماهیت «تفسیری و رابطه‌ای» دارد در این سبک تفسیری، قابل استفاده است. اعتبار مکاتب و رویکردهای «تحلیل مضمون» در خدمت به «تفسیر موضوعی استخراجی» براین اساس بررسی خواهد شد.

جدول (۱): ویژگی‌های دیدگاه‌های «تحلیل مضمون» و نسبت آن‌ها با تفسیر موضوعی استخراجی

موضوع	دیدگاه	ویژگی‌ها	نسبت با تفسیر موضوعی- استخراجی	قابل استفاده؟
نوع رویکرد تحلیلی	استقرائی	داده‌محور، کدگذاری از پایین به بالا، بدون چارچوب نظری از پیش تعیین شده.	با ماهیت اکتشافی و بدون پیش‌فرض این تفسیر هم‌خوان است	بله ☑
	قیاسی	نظریه‌محور، از بالا به پایین، کدگذاری با چارچوب قبلی.	تحلیل نظریه بر داده‌ها، ناسازگار با روش استخراجی	خیر ✗
ماهیت مضمون	الگویی مبتنی بر معانی مشترک	استنتاج یک مفهوم واحد از داده‌های متنوع.	مطابق با هدف نظریه‌پردازی قرآنی در این تفسیر	بله ☑
	خلاصه موضوعی	خلاصه‌سازی داده‌ها، فشرده‌سازی، بدون تحلیل عمیق.	فاقد عمق لازم برای نظریه‌سازی قرآنی	خیر ✗

موضوع	دیدگاه	ویژگی‌ها	نسبت با تفسیر موضوعی - استخراجی	قابل استفاده؟
جایگاه مضمون	مضمون به عنوان خروجی تحلیل	مضمون پس از تحلیل و در پایان شکل می‌گیرد.	با روند تدریجی و استنباطی تفسیر موضوعی هم‌خوان است	بله ☒
	مضمون به عنوان ورودی تحلیل	مضمون از پیش تعیین شده و جهت‌دهنده به تحلیل.	دارای پیش‌داوری، کاهش‌دهنده عمق تحلیل	خیر ☐

۳-۲. بررسی کارکرد مکاتب مرتبط با تحلیل مضمون در تفسیر موضوعی استخراجی
«تحلیل مضمون» یک عنوان عام است که ذیل آن سه مکتب تحلیلی جای دارد و هر کدام چندین رویکرد را دربرمی‌گیرد. در این بخش، باید دید، کدام یک از مکاتب و رویکردها، قابل استفاده در «تفسیر موضوعی استخراجی» است.

۳-۲-۱. بررسی کاربری مکتب کدگذاری پایا در تفسیر موضوعی استخراجی

این مکتب بر مبنای اندیشه‌های محققانی مثل بویاتزیس (۱۹۹۸)، گسست و همکاران (۲۰۱۲) و جوف (۲۰۱۱) پدید آمده است. ویژگی‌های این مکتب عبارت است از: واقع‌گرا و فراتبات‌گرایی، «پل رابط» میان روش‌های کیفی و کمی، «مضامین» به معنای خلاصه‌های موضوعی، «مضامین» هم‌ورودی (جهت‌دهنده فرایند کدگذاری) و هم‌خروجی تحلیل (خود نتیجه فرایند کدگذاری)، کدگذاری «توافقی» (مضامین و کدها بر اساس توافق میان چندکدگذار مستقل شناسایی می‌شود)، هدایت کدگذاری براساس یک کتابچه‌کد یا قالب کدگذاری (بویاتزیس، ۱۹۹۸: ۶).

در تحلیل اعتبار این مکتب در «تفسیر موضوعی استخراجی» باید گفت، «کدگذاری پایا» پژوهش کیفی ناقص است؛ زیرا مستلزم چشم‌پوشی از اصول محوری (عمق درگیری و دقت در متن، طراحی باز و اکتشافی، فرایند تحلیلی و اولویت دادن به ذهنیت پژوهش‌گر) پژوهش‌های کیفی است (فینالی و گاف، ۲۰۰۳؛ گاف و مادیل، ۲۰۱۲؛ براون و کلارک، ۲۰۱۹) و «کدگذاری توافقی» لزوماً به کدگذاری بهتر (دقیق‌تر، قابل اطمینان‌تر و عمیق‌تر) منجر نمی‌شود. (کلارک و براون، ۲۰۱۹)

با عنایت به مباحث یادشده در بررسی اعتبار دیدگاه‌های قابل استفاده در «تفسیر موضوعی استخراجی»، مکتب «کدگذاری پایا» صلاحیت کاربرد در این سبک تفسیری را ندارد؛ زیرا از یک‌سو، «مضمون» را «خلاصه‌های موضوعی و باعنوان ورودی و خروجی تحلیل» می‌داند، حال آن‌که «مضمون» به معنای «الگوی مبتنی بر معانی مشترک» و به مثابه «خروجی تحلیل» است؛ از دیگر سو، فرایند تحلیل در مکتب «پایا» براساس «کتابچه‌کد» است که این نگاه با

روش «قیاسی» تناسب داشته و بستر تحمیل پیش ساخته‌های فکری بر قرآن کریم را فراهم می‌سازد؛ از سویی نیز این مکتب بر پژوهش گروهی استوار است، اما تفسیر موضوعی هرچند به صورت گروهی انجام پذیر است، اما وابسته بدان نیست، بلکه غالباً به صورت فردی انجام می‌گیرد.

در دامن مکتب «کدگذاری پایا» دو رویکرد (بویاتزیس ۱۹۹۸ و جوف ۲۰۱۱) شکل گرفته است (شیخ‌زاده و بنی‌اسد، ۱۳۹۹: ۱۳۲-۱۳۳) که بیشتر به فرایند اجرایی «تحلیل مضمون» پرداخته‌اند. برخی از مراحل بیان شده در این دو رویکرد، با قطع نظر از مبانی نظری‌شان، در مرحله اجرایی، مفید و در «تفسیر موضوعی استخراجی» قابل استفاده است. در بخش گام‌های «تحلیل مضمون» از پاره‌ای از آن‌ها استفاده خواهد شد.

۲-۳. بررسی کاربست مکتب کتابچه‌کد در تفسیر موضوعی استخراجی

این مکتب به مکتب «کدگذاری پایا» نزدیک است؛ زیرا از یک «کتابچه‌کد» ساختارمند بهره می‌گیرد و «مضامین» را «خلاصه‌های موضوعی و ورودی تحلیل» می‌داند (براون و کلارک، ۲۰۱۹)؛ بنابراین، ایرادهای مکتب «کدگذاری پایا» در این دو حوزه، بر این مکتب نیز وارد است.

مهم‌ترین رویکردهای ذیل این مکتب عبارت است از: «چارچوب مضمون»، «قالب مضمون» و «تحلیل ماتریس» (شیخ‌زاده و بنی‌اسد، ۱۳۹۹: ۱۷۹-۱۶۰). این رویکردها بر مبانی نظری و فلسفی استوار نیست، بلکه گام‌های اجرایی «تحلیل مضمون» را به صورت مشخص و عملیاتی بیان و نتایج آن‌ها را در قالب‌های مختلف به تصویر می‌کشند؛ بدین جهت می‌توان از برخی ایده‌های آن در «تفسیر موضوعی استخراجی» بهره گرفت، مشروط بر آنکه مسئله پژوهشی را به خوبی، پاسخ دهد. از بعضی مراحل این رویکردها در فرایند جامع «تحلیل مضمون» استفاده خواهد شد.

۳-۲-۳. بررسی کاربست مکتب بازتابی در تفسیر موضوعی استخراجی

مکتب «بازتابی» را ویرجینیا براون، ویکتوریا کلارک با همکاری نیکی هایفلید و گارت‌تری ارائه کردند. انعطاف‌پذیری نظری^۱ و مهم شمردن نقش پژوهشگر در فرایند تحلیل، موجب استقبال جامعه علمی از این مکتب شد. مهم‌ترین شاخصه‌های مکتب «بازتابی» و سنجش اعتبار آن در «تفسیر موضوعی استخراجی» بدین شرح است:

الف) این مکتب نقش پژوهشگر در تولید دانش را مهم می‌داند (شیخ‌زاده و بنی‌اسد، ۱۳۹۹: ۱۳۷)؛ زیرا اوست که متن صامت را به سخن واداشته و مراد مؤلف را کشف می‌کند؛ چنانچه شلایرماخر نقش مفسر را «بازسازی دنیای ذهنی مؤلف در هنگام خلق اثر»

(۱) توانای قرار گرفتن در چارچوب‌های مختلف و پاسخ‌دهی به پرسش‌های متفاوت.

و «بازآفرینی مراد مؤلف در متن» می‌داند (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۲، ۳۴۰-۳۴۷). پس محقق در تفسیر متن، نقش فعالانه، هنرمندانه و پویا دارد، اما این نقش تا آنجا پذیرفتنی است که منجر به تحمیل پیش‌ساخت‌های ذهنی بر متن نشده و معنای داده‌ها را برخلاف مقصود سازنده متن، تفسیر نکند. پژوهشگر در چارچوب مبانی، اصول و قواعد تفسیری، در «تفسیر موضوعی استخراجی» نقش برجسته و فعال دارد.

ب) کدگذاری فرایندی تکراری، ارگانیکی و باز است که در آغاز پژوهش آشکار نیست؛ از این رو، پژوهشگر می‌تواند در طول فرایند تحلیل، «مضامین» را ایجاد، اصلاح، تعدیل، تفکیک، ادغام یا حذف کند (شیخ‌زاده و بنی‌اسد، ۱۳۹۹: ۱۳۸). «مضامین» در یک فرایند معین و پشت‌سرهم به‌دست می‌آید و تحلیل، یک روند تکراری و مستلزم حرکت رفت‌وبرگشتی میان مجموعه داده‌ها، داده‌های کدگذاری‌شده، داده‌های تولیدشده و مضامین به‌دست‌آمده از پژوهنده است (همان: ۱۴۱)؛ یعنی «تحلیل مضمون» در مکتب «بازتابی» استقرائی است و پژوهشگر آزادانه (بدون محدودیت چارچوب و نظریه پیشینی) به جست‌وجوی داده‌ها و تحلیل آن‌ها می‌پردازد. در «تفسیر موضوعی استخراجی» نیز داده‌ها به صورت باز و بدون چارچوب نظری از پیش تعیین‌شده، ظهور می‌یابد (ظاهرشونده) و در همه مراحل تفسیری، امکان جرح و تعدیل آن‌ها وجود دارد.

ج) «مضامین» از نگاه این مکتب «الگوهای مبتنی بر معانی مشترک» است؛ زیرا رسالت روش «تحلیل مضمون» ارائه الگوهای منسجم از داده‌ها است. این امر درگیری عمیق (نزدیک و انتقادی) محقق با داده‌ها را می‌طلبد تا از محتوای آشکار داده‌ها عبور و به مفاهیم پنهانی و الگوهای وحدت‌بخش آن‌ها برسد. براساس این تفسیر، از «مضامین» پژوهشگر روایت‌گر داستان بوده که باتوجه‌به باورها، پیش‌داشته‌های ذهنی، گرایش و دانش تخصصی خویش به صورت فعالانه به تفسیر داده‌ها می‌پردازد (براون و کلارک، ۲۰۱۹). در «تفسیر موضوعی استخراجی» مفسر پس از گردآوری همه آیات ناظر به مسئله، آن‌ها را تحلیل و دیدگاه قرآن کریم را (که مبتنی بر مفاهیم ظاهری و باطنی مجموعه آیات است) به صورت یک الگوی نظام‌مند، عرضه می‌کند.

د) فرایند «تحلیل مضمون» در مکتب «بازتابی» شش مرحله دارد: آشنایی با داده‌ها، ایجاد کدهای اولیه، جست‌وجو در مضامین، بازنگری در مضامین، تعریف و نام‌گذاری مضامین، تدوین و گزارش (براون و کلارک، ۲۰۰۶). این مراحل با تلفیق با مراحل رویکرد «شبکه مضامین» در فرایند گام‌به‌گام «تحلیل مضمون»، ارائه خواهد شد.

حاصل آنکه در مکتب «بازتابی» تحلیل یک فرایند ارگانیکی، رفت‌وبرگشتی و گفت‌وگومحور میان سه ضلع (داده‌ها، موقعیت پژوهش‌گر و بافت و زمینه خود پژوهش) است و مضامین برآمده از این تعامل سه‌سویه، «الگوهای مبتنی بر معانی مشترک مجموعه داده‌ها» بوده و با عنوان «خروجی تحلیل» و نتیجه پژوهش ارائه می‌شود. این مکتب با سبک

«تفسیر موضوعی استخراجی» بیشترین سازگاری را داشته و ابزار مناسب جهت تحلیل نظام‌مندتر این شیوه تفسیری است.

یکی از رویکردها در روش «تحلیل مضمون»، رویکرد «شبکه مضامین» است که آتراید-استرلینگ ۹۰۰۱ مطرح کرد. این شیوه قابلیت کاربرد تحت سه مکتب «تحلیل مضمون» را دارد (شیخ‌زاده و بنی‌اسد، ۱۳۹۹: ۱۸۳)، اما مراحل آن با مکتب «بازتابی» یک‌سان و سازگاری بیشتر دارد.

«شبکه مضامین» مفاهیم را در قالب سه سطح: «مضامین پایه»^۱، «مضامین سازمان‌دهنده»^۲ و «مضامین فراگیر»^۳ به صورت نظام‌مند ارائه می‌کند؛ سپس این «مضامین» را به صورت گرافیکی و نقشه‌های تارنما به تصویر کشیده و «مضامین» برجسته هریک از این سه سطح، همراه با روابط میان آن‌ها را نشان می‌دهد (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۷۰) تا تصور نشود که میان آن‌ها رابطه سلسله‌مراتبی است. (آتراید-استرلینگ، ۲۰۰۱؛ شیخ‌زاده و بنی‌اسد، ۱۳۹۹: ۱۸۴)؛ از این رو، این رویکرد بیشتر مورد استفاده قرار می‌گیرد (کاویانی و نظری، ۱۴۰۱: ۶۰). فرایند عملیاتی «تحلیل مضمون» براساس رویکرد «شبکه مضامین» در شش گام، تعریف شده است.

جدول (۲): شاخصه‌های مکاتب «تحلیل مضمون» و نسبت آن‌ها با تفسیر موضوعی استخراجی

مکتب تحلیل مضمون	شاخصه‌های اصلی	نقد و نسبت با تفسیر موضوعی - استخراجی	میزان تطابق
کدگذاری پایا	- واقع‌گرا / فرااثبات‌گرا - استفاده از کتابچه‌کد - کدگذاری توافقی (چندکدگذار) - مضمون = ورودی و خروجی تحلیل	✗ نقد اساسی: مضمون را خلاصه‌ای سطحی می‌داند، نه الگوی معنادار ✗ فرایند تحلیلی وابسته به کتابچه‌کد = رویکرد قیاسی = تحمیل پیش‌ساخته‌ها ✗ تمرکز بر کار گروهی در حالی که تفسیر اغلب فردی است ✓ برخی گام‌های اجرایی آن قابل استفاده در مرحله تحلیل	✗ ناسازگار در سطح مبنایی ✓ قابل استفاده جزئی در گام‌های فنی
کتابچه‌کد	- شباهت زیاد به مکتب پایا - ساختارمند و نظام‌مند - خنثی از نظر مبنایی نظری	✗ مضمون = خلاصه موضوعی (نه الگوی معنایی) ✗ ساختار کتابچه‌کد همچنان قیاسی و محدودکننده ✓ رویکرد اجرایی دقیق و قالب‌های کاربردی	✗ ناسازگار مبنایی ✓ قابل استفاده در مراحل خاص

(۱) کدها و نکات کلیدی و ابتدایی متن.

(۲) مضامین انتزاعی‌تر که از ترکیب و تلخیص مضامین پایه به دست می‌آید.

(۳) مضامین عالی در برگزیده اصول حاکم بر متن به‌مثابه کل.

مکتب تحلیل مضمون	شاخصه‌های اصلی	نقد و نسبت با تفسیر موضوعی - استخراجی	میزان تطابق
بازتابی	- پژوهشگر محور - تحلیل ارگانیک و تکراری - مضامین = الگوهای مبتنی بر معانی مشترک - تحلیل بدون چارچوب پیشینی	✓ پژوهشگر نقش فعال دارد؛ بازسازی مراد مؤلف = هم‌راستا با تفسیر ✓ تحلیل استقرایی و باز؛ قابل تطبیق با فرایند ظهور آیات در تحلیل مضمون = الگوی معنادار، نه صرفاً دسته‌بندی موضوعی ✓ فرآیند ۶ مرحله‌ای روشن و قابل استفاده	✓ سازگارترین مکتب با تفسیر موضوعی - استخراجی
شبکه مضامین	- مضمون پایه - مضمون سازمان‌دهنده - مضمون فراگیر - خروجی گرافیکی / غیر سلسله‌مراتبی	✓ لایه‌بندی منطقی و قابل تطبیق با تحلیل ساختار آیات ✓ ارائه بصری مفید برای نمایش روابط بین مفاهیم ✓ هم‌راستا با ساختار بازتابی	✓ کارآمد و سازگار مکملی در مرحله اجرا

۳-۳. فرایند اجرایی کاربست روش تحلیل مضمون و هم‌گام‌سازی آن با مراحل تفسیر موضوعی

فرایند شش مرحله‌ای رویکرد «شبکه مضامین» مشابه مراحل تحلیل در رویکرد براون و کلارک در مکتب «بازتابی» است؛ از این رو، برای دست‌یابی به یک فرایند جامع در «تحلیل مضمون» روش‌های پیشنهادی براون و کلارک (۲۰۰۶) و آتراید-استیرلینک (۲۰۰۱) کینگ و هاروکس (۲۰۱۰)، بروکز و همکاران (۲۰۱۵) با یکدیگر ترکیب و در نهایت، فرایند «تحلیل مضمون» را در قالب سه مرحله، شش گام و بیست اقدام معرفی کرده است (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۷۷). این مراحل با فرایند اجرایی تفسیر موضوعی که در کتاب «روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم» تألیف لسانی فشارکی و مرادی زنجان، ارائه گردیده، تطبیق‌سازی شده است؛ اگرچه تنها راه برای «تحلیل مضمون» این سه مرحله نیست، بلکه هر نویسنده به تناسب ماهیت، پرسش‌ها و ابزارهای خود می‌تواند از رویکردهای دیگر بهره‌برد (شیخ‌زاده و بنی‌اسد، ۱۳۹۹: ۱۸۵) و با شیوه متفکرانه فرایند گردآوری و تحلیل داده‌ها را انجام داده و یک کار پژوهشی منسجم خلق کند (بروکز و همکاران، ۲۰۱۵). باید یادآور شد که از توصیه‌های عملی دانشمندان، مانند بویاتزیس، جوف و رویکرد «چارچوب مضمون» نیز استفاده شده است.

از روش «تحلیل مضمون» در تفسیر پژوهی، در مرحله تحلیل استفاده می‌شود؛ یعنی مفسر پس از انتخاب موضوع دقیق و ظریف (لسانی فشارکی، مرادی زنجان، ۱۳۹۱: ۲۱)

(۱) به ترتیب مکتب بازتابی، رویکرد شبکه مضامین و رویکرد قالب مضمون.

و گردآوری آیات اصلی، آیات هم‌سیاق، مفاهیم، عین کلمات عنوان، واژگان هم‌خانواده، واژگان هم‌مفهوم، واژگان قریب‌المعنی و واژگانی دارای ارتباط غیرمستقیم (همان، ۲۸-۳۳)، به‌منظور کشف ابعاد و لایه‌های موضوع (بهروزی‌لک، یاری، ۱۳۹۶: ۵۵۶)، روش «تحلیل مضمون» را با عنوان ابزاری تحلیلی به کار می‌گیرد. در ادامه، مراحل و گام‌های «تحلیل مضمون» و کاربردشان در «تفسیر موضوعی استخراجی» بیان می‌شود.

جدول (۳): فرایند گام‌به‌گام «تحلیل مضمون» و تحلیل «شبکه مضامین»

مراحل	گام‌ها	اقدام‌ها
تجزیه و توصیف متن	آشنا شدن با متن	مکتوب کردن داده‌ها؛
		مطالعه اولیه و مجدد داده‌ها؛
		نوشتن ایده اولیه.
	ایجاد کدهای اولیه و کدگذاری	پیشنهاد چارچوب کدگذاری و تهیه قالب مضامین (قابل حذف، اصلاح، ادغام و تعدیل)؛
		تفکیک متن به بخش‌های کوچک‌تر؛
		کدگذاری ویژگی‌های جالب داده‌ها.
	جست‌وجو و شناخت مضامین	تطبیق دادن کدها با قالب مضامین؛
		استخراج مضامین از بخش‌های کدگذاری شده متن؛
		پالایش و بازبینی مضامین.
تشریح و تفسیر متن	ترسیم شبکه مضامین	بررسی و کنترل هم‌خوانی مضامین و کدهای مستخرج؛
		مرتب کردن مضامین؛
		انتخاب مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فارگیر؛
		ترسیم نقش‌های مضامین؛
	تحلیل شبکه مضمون	اصلاح و تأیید شبکه‌های مضامین.
		تعریف و نام‌گذاری مضامین؛
		توصیف و توضیح شبکه مضامین.

مراحل	گام‌ها	اقدام‌ها
ادغام و یک‌پارچه‌سازی متن	تدوین گزارش	تلخیص شبکه مضامین و بیان مختصر و سریع آن؛
		استخراج نمونه‌های جالب از داده‌ها؛
		مرتبط کردن نتایج تحلیل با پرسش‌های پژوهش و مبانی نظری
		نوشتن گزارش علمی و تخصصی از تحلیل داده‌ها.

۱-۳-۳. آشنایی با داده‌ها

به‌منظور آشنای عمیق، دقیق و جدید با محتوای داده‌ها و کشف موارد اولویت‌دار و مرتبط به هم، لازم است سه اقدام انجام شود؛ یادداشت‌برداری، مطالعه دقیق و نگارش ایده‌های اولیه (براون و کلارک، ۲۰۱۹، هاکت و استریکلند، ۲۰۱۸، بروکز و همکاران، ۲۰۱۵؛ شیخ‌زاده و بنی‌اسد، ۱۳۹۹: ۱۴۳). این گام باید با دید باز و حواس جمع صورت گیرد و داده‌ها چندین بار، هماهنگ و با ثبات مشاهده شود تا همه اطلاعات نگریسته و کدگذاری شود و معنای اصلی به دست آید. (بویاتزیس، ۱۹۹۸، ۹-۱۱)

مفسر در «تفسیر موضوعی استخراجی» پس از سپری کردن مراحل مقدماتی و گردآوری آیات ناظر به موضوع، به هدف استحصال دلالت‌های صریح و ضمنی، گزینه‌های لفظی و مقامی، معانی زمینه‌ای، موارد تعمیم خاص بر عام یا تطبیق عام بر خاص و... آن‌ها را در دو فهرست آیات اصلی و آیات هم‌سیاق با نشانی آن‌ها می‌نویسد (لسانی‌فشارکی، مرادی‌زنجانی، ۱۳۹۱: ۳۳-۴۳)؛ آن‌گاه آیه اصلی به هدف استخراج مفاهیم و پیام‌های آن با تأمل و تدبر و به صورت پی‌درپی تلاوت می‌شود (همان، ۹۲-۷۳ و ۱۰). پس از آشنایی به داده‌ها و شناخت مضامین اولیه، می‌توان ایده‌های اصلی را نوشت.

۲-۳-۳. کدگذاری اولیه (فهرستی اولیه از ایده‌ها و نکات قابل توجه در داده‌ها)

کدگذاری عبارت است از تولید برچسب‌های کوتاه، مختصر و مفید (کد) برای شناسایی ویژگی‌های مهم در داده‌ها، به‌منظور توصیف محتوا و سامان‌دهی اطلاعات پیرامون الگوهایی معنایی. این کدها، همان «مضامین» نیستند، بلکه «مضامین» اغلب کلان‌تر هستند (براون و کلارک، ۲۰۱۹). این گام در سه اقدام قابل اجرا است:

الف) شناسایی مهم‌ترین عناصر از اطلاعات خام و کدگذاری و سامان‌دهی آن‌ها در گروه‌های معنادار. در این قدم هیچ کدی کم‌ارزش و نادیده انگاشته نشود؛ زیرا ممکن است در مراحل بعدی در کنار یا ترکیب با دیگر کدها، یک «مضمون» ایجاد و به شناخت لایه‌ای از

متن کمک کند. باید کدها از داده‌های موجود استخراج شود، اما اگر بافتی در حین کدگذاری به وجود آید (داده‌های پیرامون معانی مشابه = سیاق) که در شناخت بیشتر، ترکیب کدها و خلق «مضامین» در آینده، کمک می‌کند، باید مورد توجه قرار گیرد. هر داده به هدف خلق «مضامین» جدید می‌تواند چندین بار و از چندین زاویه کدگذاری شود. مرحله ایجاد کدها مستلزم درگیری نظام‌مند و مفصل‌تر با داده‌ها است تا شناخت نظام‌مند و اجمالی معانی در کل مجموعه داده‌ها به‌دست آید (شیخ‌زاده و بنی‌اسد، ۱۳۹۹: ۱۴۵). با تعدادی از مضامین اولیه و از پیش تعیین‌شده (قابل تعدیل) که مناسب تحلیل است، می‌توان تحلیل را آغاز کرد. (کرکبای، گدی، کینگ و براوینگتون، ۲۰۱۳؛ همان، ۱۶۶-۱۶۸)

ب) تجزیه متن به بخش‌های کوچک‌تر و قابل فهم: کاربرد کدها در این گام، تقسیم داده‌های متنی به بخش‌های قابل فهم و استفاده، مانند بند، عبارت، کلمه و... است. کدها باید دارای حدود مشخص و تعریف‌شده، غیرتکراری و متمرکز بر موضوع باشد. (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۷۹)

ج) کدگذاری ویژگی‌های جالب داده‌ها (براون و کلارک، ۲۰۰۶؛ آترید-استرلینگ ۲۰۰۱) در «تفسیر موضوعی استخراجی» نیز می‌توان به همین صورت مفاهیم را شناسایی کرد: کلمه موضوع، کد آیه اصلی و مفهوم آیه اصلی و کد آیات سیاق انتخاب شود. سپس آیات به واحدهای جزئی‌تر تقسیم‌بندی گردد تا مفاهیم بیشتری به‌دست آید و با تأمل در نظم‌ها و هماهنگی‌های لفظی و معنوی اجزاء آیات، معانی لطیف و ظریف کشف و برجسته شود (لسانی‌فشارکی، مرادی‌زنجانی، ۱۳۹۱: ۷۳-۹۲). بایسته است در پایان هر مفهومی، مستند آن نگاشته شود. در این مرحله، تمام اجزای آیه اصلی باید مورد تأمل، تدبر و مفهومیابی قرار گیرد و هیچ قطعه به گمان عدم ارتباط با موضوع، نادیده گرفته نشود و پرسش‌هایی که هم‌زمان با مفهومیابی در رابطه به آیه پیش می‌آید، یادداشت گردد. (همان، ۷۳-۶۳؛ رضایی اصفهانی، ۱۳۸۸: ۲۲۱-۲۲۰)

۳-۳-۳. شناخت مضامین

پس از آنکه همه داده‌ها کدگذاری شد، سطح تحلیل کلان‌تر شده و کدها به‌منظور شناسایی «مضامین» به بررسی گرفته می‌شود. در این گام، سه سطح از «مضامین» کشف و ایجاد می‌شود: سطح اول: با سنجش ارتباط و تناسب کدها با داده‌های خود، کدهای هم‌سو و نزدیک به هم، با یکدیگر ترکیب و تلفیق می‌شود تا «مضامین پایه»^۱ را شکل دهند؛ سطح دوم: «مضامین پایه» به هدف ایجاد «مضامین سازمان‌دهنده»^۲؛ بازآرایی و پالایش

(۱) پایین‌ترین سطح داده‌ها است که مضامین را شناسایی می‌کند.

(۲) حوزه: از ترکیب چند مقوله حاصل می‌شود و به دنبال شرح یا یکپارچه‌سازی پدیده‌های درون یک حوزه و میان دو یا چند مقوله است. (دسانتیس و اورگاریز ریال ۲۰۰۰)

شده و سطح همخوانی آن‌ها با کدها و داده‌های پشتیبان مورد بررسی قرار می‌گیرد و «مضامین» بدون داده کافی کنار گذاشته شده و «مضامین» هم مفهوم ترکیب می‌شوند تا به «مضامین» خاص‌تر، مجزاتر و غیر تکراری «مضامین سازمان‌دهنده» تبدیل شود؛

سطح سوم: در این سطح «مضامین سازمان‌دهنده» مورد تحلیل قرار می‌گیرد تا به «مضامین» کلان، خاص، غیر تکراری و دربرگیرنده همه ایده‌های مرتبط با متون تبدیل شده و «مضامین فراگیر»^۱ را تولید کند.

این سه سطح «مضمون» با توجه به معانی، نحوه تعامل با داده‌ها، ارتباط میان خود، تجربه و ذهنیت پژوهشگر و پرسش‌های پژوهش، ساخته شده و قالب می‌گیرند (براون و کلارک، ۲۰۱۹)؛ یعنی «مضامین» در خوشه‌های بامعنا دسته‌بندی شده و ارتباط میان و درون «مضامین» تعیین می‌گردد. (کرکبای، گدی، کینگ و براوینگتون، ۲۰۱۳)

«مضامین» غالباً از ترکیب چندین «کد» مشابه به دست می‌آید، اما گاهی یک «کد» به تنهایی دربرگیرنده یک ایده سازمان‌دهنده محوری بوده و یک «مضمون» را ایجاد می‌کند (شیخ‌زاده و بنی‌اسد، ۱۳۹۹: ۱۴۷). هرگاه در فرایند سطح‌بندی «مضامین»، برخی از کدها در ذیل هیچ «مضمونی» قرار نگیرد، این کدها را می‌توان در ذیل عنوان «سایر» (تثبیت نشده) به صورت موقت جای داد تا در بررسی‌های بعدی، جایگاه مناسب خود در یک «مضمون» را دریابد. در این گام، می‌توان از «قالب مضامین»، «ماتریس مضامین» و «تحلیل مقایسه‌ای» نیز استفاده کرد و «مضامین» را در قالب شکل، نمودار، جدول، نقشه‌های ذهنی یا نوشتن نام هر کد با توضیح کوتاه آن، نمایش داد (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۸۰). ملاک گروه‌بندی مضامین محتوا یا مبانی نظری است (براون و کلارک، ۲۰۰۶). در «تفسیر موضوعی استخراجی» محتوا ملاک دسته‌بندی است.

این سه سطح را در «تفسیر موضوعی استخراجی» می‌توان شناسایی کرد؛ زیرا مفسر در این سبک تفسیری، مفاهیم به دست آمده را به منظور ایجاد پیوند و تکمیل نواقص، بازنگری سراسری می‌کند (لسانی فشارکی، مرادی‌زنجانی، ۱۳۹۱ ش: ۷۳-۹۲) و در نهایت، می‌تواند در سه سطح «مضامین پایه»، «مضامین سازمان‌دهنده» و «مضامین فراگیر»، ارائه دهد. این نوع از دسته‌بندی افزون بر فهم ساختارمند از آیات، موجب کشف جزئیات و مفاهیم تفصیلی و سپس عناصر کلان و فراگیر می‌شود.

۴-۳-۳. بررسی و پالایش مضامین (ترسیم شبکه مضامین)

هرچند هم‌زمان با تولید هر سه سطح از «مضامین» ارتباط هر کدام با داده‌ها و مضامین

(۱) مقوله: دسته‌بندی کلی امور مشابه یا مرتبط در قالب یک سیستم منظم و مرتب که روابط طبیعی میان آن‌ها لحاظ شده باشد. ((دایرةالمعارف میراث آمریکایی، ۱۹۹۲، ۱۸۴۰)) دو یا چند حوزه از موضوع‌های مشابه یک طبقه‌بندی را تشکیل می‌دهند. (دسانتیس و اورگاریزاریال ۲۰۰۰: ۳۶۲)

پایین‌تر از خود ارزیابی می‌شود، اما اهمیت همخوانی «مضامین» با داده‌های پشتیبان و انسجام میان مضمونی، سطح عمیق‌تری از پالایش را می‌طلبد. در این سطح، به‌منظور سنجش اینکه «مضامین» به‌دست‌آمده روایت‌گر آن داده‌ها و پاسخ‌های پرسش‌های پژوهش است یا خیر، دو راهبرد پالایش (حذف یا ادغام مضامین نامرتب و بدون داده کافی) و متراکم‌سازی (حذف مضامین تکراری) برای هریک از «مضامین» حاکم است (براون و کلارک، ۲۰۱۹). پالایش «مضامین» تا رسیدن به یک قالب «مضامین» جامع ادامه می‌یابد (کرکبای، گدی، کینگ و براوینگتون، ۲۰۱۳)؛ بنابراین، از یک سو، هر «مضمون» افزون بر انسجام و ارتباط با داده‌های پشتیبان خود و کل داده‌ها، با «مضامین» دیگر نیز باید هم‌خوانی روشن داشته باشد (شیخ‌زاده و بنی‌اسد، ۱۳۹۹: ۱۴۹)؛ از سوی دیگر، داده‌های درون هر «مضمون» باید به لحاظ مفهومی، انسجام و هم‌خوانی داشته و درعین حال، میان «مضامین» تمایز روشن وجود داشته باشد (براون و کلارک، ۲۰۰۶). جهت ترسیم تصویری این ارتباط می‌توان از نقشه‌های و شبکه‌های مضمونی بهره گرفت (شیخ‌زاده و بنی‌اسد، ۱۳۹۹: ش: ۱۴۹)؛ زیرا از یک طرف، زمینه تمرکز بر متغیرهای مختلف و مرور هم‌زمان اطلاعات قابل تحلیل را فراهم می‌سازد و از طرف دیگر، شبکه‌ها قابلیت تجزیه و تحلیل‌های سطح بالاتر را دارند. نرم‌افزارهای تحلیل کیفی می‌تواند در ساخت شبکه‌های پیچیده، بسیار کمک‌کننده و مفید باشند. (همان، ۱۹۰)

«مضامین» تحت هر شبکه باید دربرگیرنده تعدادی از موضوعات مناسب و مشابه باشند؛ اگر «مضامین» دارای تنوع و تعدد بالا بوده و یا موضوعات متفاوت و متمایز باشند، باید چند گروه تشکیل شود و هر گروه «مضامین» دارای تناسب عددی و شباهت موضوعی را پوشش دهد؛ هرچند قاعده معینی برای تعداد «مضامین» نیست، اما بین ۵ تا ۱۵ عدد مناسب است. (براون و کلارک، ۲۰۰۶)

در «تفسیر موضوعی استخراجی» بازنگری در فرایند پژوهش، مهم است؛ یعنی پس از مفهوم‌یابی آیات اصلی و آیات سیاق، باید مفاهیم به‌دست‌آمده با هدف اضافه کردن مفاهیم جدید، تکمیل نواقص مفاهیم با تکمله و تبصره، بازنگری در علائم نوشتاری، تفکیک مفاهیم درست از نادرست با توضیح و علامت زدن (مطالب نادرست حذف نشود)، ارجاع مفاهیم مختلف مرتبط به یکدیگر و ارجاع پرسش‌ها و پاسخ‌ها به یکدیگر، بازنگری سراسری شوند (لسانی‌فشارکی و مرادی‌زنجان، ص ۹۲-۷۳). پس همان‌گونه که یکی از مراحل «تحلیل مضمون» پالایش و متراکم‌سازی مفاهیم به‌دست آمده است، یکی از گام‌های «تفسیر موضوعی استخراجی» نیز بازنگری و سنجش انسجام و تناسب میان الگوها و داده‌ها و میان هر کدام است.

۳-۳-۵. تحلیل شبکه مضامین

پس شکل‌گیری شبکه مضامین (مضامین پایه، سازمان‌دهنده، فراگیر) و ارائه گزارش آماری

از تعداد مضامین در هر یک از سه سطح، هریک از شبکه مضامین، براساس سرمضمون (مضمون برتر «مضامین سازمان‌دهنده یا فراگیر») باید توضیح داده شود. این گام در قالب دو اقدام اجرایی می‌شود:

الف) تعریف و نام‌گذاری «مضامین» برای تعدیل و تحلیل داده‌ها و رسیدن به درک عمیق‌تر از متون و شناخت الگوها. این امر مستلزم مراجعه به متن اصلی و فرمول‌بندی دقیق است. باید روشن شود که منظور از هر «مضمون» چیست؟ و «مضامین» چگونه در درک داده‌ها کمک میکند. برای هر «مضمون» اسم مختصر، مفید، قابل درک و رساننده محتوا انتخاب شود. (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۸۱)؛

ب) توصیف و توضیح شبکه مضامین (براون و کلارک، ۲۰۰۶؛ آترید-استرلینگ ۲۰۱۹). شبکه مضامین باید به روشنی در قالب چند جمله تجزیه و تحلیل شود و جایگاه آن در نظام معرفتی پرسش پژوهش تبیین شود.

۳-۳-۶. نگارش گزارش پژوهش و توصیف الگوها

به منظور سنجش نهایی تناسب و همخوانی همه و هریک از مضامین با مجموعه داده‌ها، لازم است تمام فرایند پژوهش مرور شود و با توجه به ادبیات نظری و پیشینه پژوهش، روایت تحلیلی نهایی پژوهش تهیه گردد (براون و کلارک، ۲۰۰۶ و ۲۰۱۹). این گزارش باید با داشتن شواهد و داده‌های کافی برای هر «مضمون»، محتوای داده‌ها را به گونه‌ای مختصر، منسجم، منطقی و غیر تکراری عرضه کند تا خواننده را نسبت به اعتبار و صلاحیت تحلیل پژوهشگر متقاعد سازد. تبیین «مضامین» و الگوها در کنار بررسی مجدد پرسش‌های پژوهشی و علایق نظری نهفته در آن منجر به پاسخ به پرسش اصلی پژوهش می‌شود. (آترید-استرلینگ، ۲۰۰۱)

در «تفسیر موضوعی استخراجی»، مفسر باید مفاهیم به دست آمده را با پرسش اصلی تحقیق ارتباط دهد (لسانی فشارکی، مرادی زنجانی، ۱۳۹۱: ۷۳-۹۲) و مجموع آیات گردآوری شده را به لحاظ اطلاق و تقیید، عام و خاص، مجمل و مبین، محکم و متشابه، ناسخ و منسوخ و... بشناسد و براساس قواعد استنباط (قواعد علم اصول)، مراد جدی خداوند درباره موضوع مورد پژوهش را کشف و اعلام کند (حیدری‌فر، ۱۳۹۲: ۲۰۵). پس از طی منزل گاه‌های «تحلیل مضمون»، می‌توان نتایج به دست آمده را در قالب یک فهرست دیداری به تصویر کشید. این قالب تابع نظر پژوهشگر، نمودهای گوناگون دارد. (شیخ‌زاده و بنی‌اسد، ۱۳۹۹: ۲۰۷-۲۰۲)

حاصل آنکه روش «تحلیل مضمون» به مثابه ابزاری در تحلیل داده‌های کیفی دارای یک فرایند منظم و گام به گام است. فرایند «تفسیر موضوع استخراجی» در همراهی با «تحلیل مضمون» به نظم زیر است: انتخاب مسئله درون قرآنی، گردآوری داده‌های قرآنی ناظر بدان،

تدبر در متن به منظور شناسایی «مضامین پایه»، بررسی چگونگی استخراج و ارتباط آن‌ها با داده‌ها، تجزیه و تحلیل «مضامین پایه» به هدف کشف «مضامین سازمان‌دهنده»، جرح و تعدیل «مضامین سازمان‌دهنده» و در راستای کشف «مضامین فراگیر»، تحلیل «شبکه مضامین» و توضیح مضامین برتر و مستندسازی آن‌ها و ارائه الگو نهایی. بایسته است پس از پایان فرایند پژوهش و ارائه مضامین، گام‌های تحلیل و نتایج به دست آمده، ارزش‌یابی شود تا افزون بر ارزش‌یابی سلامت فرایند جمع‌آوری آیات و مفاهیم قرآنی و تحلیل آن‌ها، صحت تفسیر (کشف مراد جدی خداوند) سنجش شود؛ یعنی مطابقت یافته‌ها با قرآن کریم، روایات صحیح و عقل سلیم بررسی شود (نصیری، ۱۳۸۴؛ شیخ‌زاده و بنی‌اسد، ۱۳۹۹: ۱۰۶-۱۰۷). شیوه‌های ارزیابی براون و کلارک نیز در تفسیر موضوعی قابل استفاده است.

جدول (۴): مراحل روش «تحلیل مضمون» و کاربرد آن در «تفسیر موضوعی استخراجی»

ردیف	مرحله/ویژگی	روش تحلیل مضمون	تفسیر موضوعی استخراجی	برتری روش تحلیل مضمون
۱	جمع‌آوری داده	استخراج و کدگذاری آیات مرتبط بدون پیش‌فرض‌های تحمیلی.	گردآوری آیات هم‌موضوع.	کدگذاری سبب فهم دقیق‌تر محتوای آیات می‌شود.
۲	تحلیل و دسته‌بندی	تحلیل مفاهیم ضمنی و آشکار و طبقه‌بندی آن‌ها در قالب مضامین اولیه، سازمان‌دهنده و فراگیر.	دسته‌بندی تفسیری آیات به تناسب موضوع.	تحلیل سه‌لایه‌ای موجب درک عمیق‌تر مفهومی و ساختاری می‌شود.
۳	نظم‌دهی مفاهیم	سازماندهی منسجم مفاهیم در قالب یک ساختار شبکه‌ای مفهومی	ترتیب منطقی یا موضوعی آیات و اقوال.	ساختار شبکه‌ای امکان دستیابی به نظام معنایی قرآن را فراهم می‌کند.
۴	تولید دانش جدید	استخراج منظومه معرفتی با رویکرد مسأله محور و نوآورانه.	ارائه دسته‌بندی موضوعی یا سستی آیات.	امکان تولید نظریه از قرآن کریم در این روش بالاتر است.
۵	روش‌شناسی	مبتنی بر تحلیل کیفی با رهیافت استقرائی و تفسیری.	ترکیبی از روش تفسیری و موضوع‌یابی.	تحلیل کیفی عمق بیشتری در معناشناسی دارد.
۶	نوع مفاهیم	استخراج مضامین آشکار و پنهان با سطوح مختلف معنا.	مفاهیم ظاهری و گاه تفسیری متداول.	دسترسی به سطوح عمیق‌تری از معانی قرآن را فراهم می‌سازد.

ردیف	مرحله/ویژگی	روش تحلیل مضمون	تفسیر موضوعی استخراجی	برتری روش تحلیل مضمون
۷	سطوح تحلیل	سه سطح: مضامین پایه، سازمان دهند، فراگیر.	معمولا تحلیل تک سطحی یا نهایتا دو سطحی	تفکیک سطوح منجر به فهم تدریجی و کل نگر می شود.
۸	کاربرد نهایی	مناسب برای تولید مدل های مفهومی و نظریه پردازی قرآنی.	مناسب برای فهم موضوعات خاص قرآنی.	کاربرد آن در علوم انسانی و میان رشته ای گسترده تر است.

حاصل آنکه روش تحلیل مضمون به دلیل رویکرد تجربی، انعطاف پذیر و داده محور، قابلیت بالاتری در کشف روابط پنهان میان مفاهیم قرآنی دارد؛ در حالی که روش تفسیر موضوعی استخراجی بیشتر بر ساختار سنتی آیه محور و اصول تفسیری متداول، تکیه دارد. ترکیب این دو روش می تواند افق های تازه ای در تفسیر موضوعی مدرن بگشاید.

جدول (۵): تفسیر موضوعی «نقش خداوند در جنگ و صلح» با استفاده از روش «تحلیل مضمون»

ردیف	مستند (آیه)	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
	«إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ أَوْ جَاؤُكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ أَنْ يَقَاتِلُوكُمْ أَوْ يِقَاتِلُوا قَوْمَهُمْ» (نساء/۹۰)	منع جنگ با گروه های هم پیمان و متمایل به صلح.	تعیین ضوابط جنگ و صلح از سوی خداوند	نقش خداوند در جنگ و صلح
	«فَإِنْ اعْتَزَلُواكُمْ فَلَمْ يِقَاتِلُوكُمْ وَ أَلْقُوا إِلَيْكُمُ السَّلَامَ فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا» (نساء/۹۰)	منع تجاوز بر گروه بی طرف و کسانی که پیشنهاد صلح می دهند		
	«يَرَوْنَهُمْ مِثْلَيْهِمْ رَأَى الْعَيْنِ وَ اللَّهُ يُؤَيِّدُ بِنَصَرِهِ مَنْ يَشَاءُ» (آل عمران/۱۳)	دو برابر نشان دادن جمعیت مؤمنین در چشم کفار.	گونه های امداد الهی	
	«لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَ يَوْمَ حُنَيْنٍ...» (توبه: ۲۵)	شمولیت نصرت الهی در موارد متعدد نسبت به مؤمنان.		
	«ثُمَّ أَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَ أَنْزَلَ جُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَ عَذَّبَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ ذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ» (توبه: ۲۶)	یاری روحی و مخفی خداوند به پیامبر و مؤمنان.		

شرایط امدادهای الهی	صبر و تقوا شرط امداد و حمایت الهی.	«بَلَىٰ إِن تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُم مِّن فُورِهِمْ هَذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ» (آل عمران/ ۱۲۵)	
	پرهیزکاری و شکر به پاس نصرت الهی.	«وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ فَأَقْوَمُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُشْكُرُونَ» (آل عمران/ ۱۲۳)	
	جهاد فی سبیل الله است.	«فَبِمَا نَقَاةٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ... وَاللَّهُ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهِ مَن يَشَاءُ» (آل عمران/ ۱۳)	

این جدول به کمک روش «تحلیل مضمون»، «نقش خداوند در جنگ و صلح» را به گونه ای نشان می دهد که به صورت سلسله مراتبی و ساختارمند از جزئیات و داده های تشکیل شده است. این شیوه هم فرایند استخراج دیدگاه قرآن کریم در یک موضوع را نظام مند می سازد و هم فهم آن را آسان می کند. پس از این مرحله، عنوان های کلیدی با استناد به آیات و تفاسیر گزارش و تحلیل می شود.

۴. نتیجه

حاصل آنچه در این مقاله ارائه شده، به شرح ذیل است:

۴-۱. تفسیر موضوعی یکی از سبک های مهم در تفسیر قرآن کریم است که به اعتبار منشأ مسئله پژوهشی به دو شاخه درون قرآنی (استخراجی) و برون قرآنی (استنتاجی) دسته بندی می شود؛

۴-۲. «تفسیر موضوعی استخراجی»، یعنی گزینش یک موضوع درون قرآنی، شناسایی و گردآوری آیات ناظر بدان، تحلیل و جمع بندی آیات و عرضه نظریه جامع قرآن کریم؛

۴-۳. به کارگیری روش های تحلیلی نوین در این سبک تفسیری، دیدگاه های قرآنی را به صورت نظام یافته تر به نمایش می گذارد؛ زیرا روش های پژوهشی با عنوان ابزارهای تحلیل در انتظام و انسجام بخشی فرایند پژوهش، از انتخاب موضوع تا ارائه گزارش نهایی اثرگذار است؛

۴-۴. روش «تحلیل مضمون» وسیله ای برای شناخت، تحلیل و گزارش «مضامین» در داده های کیفی است. به کارگیری این روش در «تفسیر موضوعی استخراجی»، مفاهیم قرآنی را در قالب یک ساختار جدید به تصویر می کشد؛ زیرا این روش آیات هم موضوع را پس از گردآوری، سطح بندی کرده و در یک فرایند تحلیلی منظم؛ «مضامین پایه»، «سازمان دهنده» و «فراگیر» را در قالب «شبکه مضامین»، نمایش می دهد و چگونگی استخراج آن ها را به نشان می دهد.

۴-۵. روش «تحلیل مضمون» به‌سانِ چتری است که دیدگاه‌ها، مکاتب و رویکردهای چندی را در خود جای داده است. حاصل مطالعهٔ تحلیلی این مقاله در نظریه‌های مختلف بدین ترتیب بازگو می‌شود؛

۴-۵-۱. از میان دیدگاه‌های گوناگون، شیوهٔ «استقرائی» و داده‌محور، «مضمون» به معنای «الگوی مبتنی بر معانی مشترک داده‌ها»، «مضمون» به‌مثابهٔ «خروجی تحلیل» و دارایی «ماهیت تفسیری و رابطه» می‌تواند در «تفسیر موضوعی استخراجی» به کار رود؛

۴-۵-۲. بر همین مبنا، دو مکتب «کدگذاری پایا» و مکتب «کتابچه‌کد» نمی‌تواند در این سبک تفسیری به کار آید؛ زیرا فرایند کدگذاری و تحلیل را با ایدهٔ پیشینی هدایت (قیاسی) کرده و «مضمون» را «خلاصه‌های موضوعی» و به‌مثابهٔ «ورودی و خروجی تحلیل» می‌داند. این نگاه بستر تحمیل پیش‌ساخت‌های ذهنی بر قرآن کریم را فراهم ساخته و نتایج آن سطحی و توصیفی است؛

۴-۵-۳. براین اساس، تنها مکتبی که اهلیتِ استخدام در «تفسیر موضوعی استخراجی» را دارد، مکتب «بازتابی» است؛ زیرا به شیوهٔ «استقرائی»، «مضامین» را از دلِ داده‌ها استحصال، تحلیل و باعنوانِ الگوهای برآمده از معانی مشترکِ مجموعهٔ اطلاعات در یک چارچوب سامان‌یافته و با انتظام گزارش می‌کند. این فرایند در هم‌دستی با رویکرد «شبکهٔ مضامین» و برخی دیگر از رویکردها در شش گام به ثمر می‌رسد که بدین ترتیب است: آشنایی با داده‌ها، کدگذاری اولیه، شناخت مضامین (پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر)، ترسیم شبکهٔ مضامین، تحلیل شبکهٔ مضامین، نگارش گزارش پژوهش و توصیف الگوها. این شش گام با «مراحل اجرایی تفسیر موضوعی» هماهنگ است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- بهجت پور، عبدالکریم (۱۳۹۲)، «تفسیرتزیلی (به ترتیب نزول)»، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- بهروزی لک، غلامرضا (۱۳۹۶)، «گاربرد روش تحقیق نظریه داده بنیاد در استخراج نظریه از متون دینی»، فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، ۷۳، س ۲۱، ۴، صص ۵۶۶-۵۴۹.
- پاکتچی، احمد (۱۳۹۲)، «نقد متن»، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- جلیلی، سید هدایت (۱۳۷۲)، «روش شناسی تفاسیر موضوعی قرآن»، تهران: انتشارات کویر.
- حکیم، سید محمد باقر (۱۴۲۴)، «علوم القرآن»، قم: مجمع الفکر اسلامی.
- حیدری فر، مجید (۱۳۹۲)، «مهندسی فهم و تفسیر قرآن (پژوهشی نو در روش شناسی تفسیر ترتیبی و موضوعی قرآن کریم)»، چ ۲، قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- خنیفر، حسین و ناهید مسلمی ناهید (۱۳۹۸)، «اصول و مبانی روش های پژوهش کیفی»، تهران: نگاه دانش.
- رضایی اصفهانی، محمد علی (۱۳۸۲)، «درسنامه روش ها و گرایش های تفسیر قرآن»، قم: انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی.
- (۱۳۸۸)، «شیوه های تفسیر موضوعی قرآن کریم»، پژوهش نامه قرآن و حدیث، ش ۶.
- (۱۳۹۲)، «منطق تفسیر قرآن (مباحث جدید دانش تفسیر: زبان قرآن، هرمنوتیک، فرهنگ زمانه)»، قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص).
- شیخ زاده، محمد و رضا بنی اسد (۱۳۹۹)، «تحلیل مضمون: مفاهیم، رویکردها و کاربردها»، تهران: لوگوس.
- صدر، محمد باقر (۱۴۲۴)، «المدرسة القرآنية»، قم: دارالکتاب اسلامی، چ ۱.
- عابدی جعفری، حسن و همکاران (۱۳۹۰)، «تحلیل مضمون و شبکه مضامین (روش ساده و کاربردی برای تبیین الگوهای موجود در داده های کیفی)»، اندیشه مدیریت راهبردی، س ۵، ش ۲، پ ۱۰، صص ۱۵۱-۱۹۸.
- قاسمی، حمید و همکاران (۱۴۰۲)، «مرجع پژوهش»، تهران: اندیشه آرا.
- کاویانی، محمد و مصطفی نظری (۱۴۰۱)، «کاربست روش تحلیل مضمون در بررسی و مقایسه جایگاه «فکر» در روان شناسی قرآن بنیان»، فصلنامه علمی روش شناسی علوم انسانی، س ۲۸، ش ۱۱۰، صص ۵۳-۷۰.
- کریمی، مصطفی (۱۳۸۹)، «ماهیت تفسیر موضوعی»، قرآن شناخت، س ۳، ش ۲، پ ۶، صص ۱۳۰-۱۰۵.
- لسانی فشارکی، محمد علی و حسین مرادی زنجانی (۱۳۹۱)، «روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم»، قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۹۴)، «معارف قرآن ۶ (قرآن شناسی ۲)»، چ ۶، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره).
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶)، «پیام قرآن»، چ ۹، تهران: دار الکتب الإسلامية.
- میراحمدی، منصور و محمد علی نظری (۱۴۰۱)، «فرایند تحقق نظریه پیشرفت سیاسی از دیدگاه آیت الله خامنه ای»، پژوهش نامه انقلاب اسلامی، س ۱۳، ش ۴۳، صص ۱۵۹-۱۸۲.
- نصیری، علی (۱۳۸۴)، «مبانی کلامی تفسیر موضوعی»، فصلنامه اندیشه نوین دینی، ش ۳.

References

- Strauss, Anselm and Juliet Corbin (2012), *Fundamentals of Qualitative Research*, Vol. 2, Translator: Afshar, Ebrahim, Tehran: NI.
- Bahjatpour, Abdolkarim, (2013), *Deductive Interpretation* (in descending order), Tehran: Islamic Culture and Thought Research Institute.
- Behrouzilak, Gholamreza, (2017), "Application of Data-Based Theory Research Method in Extracting Theory from Religious Texts", *Quarterly Journal of Epistemological Studies at the Islamic University* 73, Vol. 21, No. 4, pp. 566-549.
- Paktchi, Ahmad, (2013), *Text Criticism*, Tehran: Imam Sadeq University Press
- Jalili, Seyyed Hedayat, (1993), *Methodology of Thematic Interpretations of the Quran*, Tehran: Kavir Press.
- Hakim, Seyyed Mohammad Baqir, (1424 AH), *Ulum al-Quran*, Qom: Majma' al-Fikr al-Islami.
- Heydarifar, Majid, (2013), *Engineering of Understanding and Interpreting the Quran* (New Research in the Methodology of Sequential and Thematic Interpretation of the Holy Quran), Vol. 2, Qom: Boştan Kitab Institute.
- Khenifar, Hossein, Moslemi, Nahid, (2019), *Principles and Foundations of Qualitative Research Methods*, Tehran: Negah Danesh.
- Rezaei-Esfahani, Mohammad Ali, (2003), *Textbook of Methods and Trends in Interpreting the Quran*, Qom: Publications of the World Center for Islamic Excellence.
- Rezaei-Esfahani, Mohammad Ali, (2009), "Methods of Subjective Interpretation of the Holy Quran", *Journal of Quran and Hadith*, Vol. 6.
- Rezaei-Esfahani, Mohammad Ali, (2015), *Logic of Interpreting the Quran 3* (Research Method in Interpreting and Sciences of the Quran), Vol. 3, Qom: International Center for Translation and Publishing of Al-Mustafa (PBUH).
- Sobhani, Jafar, (1426), *Al-Manahij Tafsiriyyah fi Ulum al-Quran*, Qom: Imam Asadiq (AS) Institute.
- Shakir, Muhammad Kazem, (1382), *Fundamentals and Methods of Interpretation*, Qom: World Center of Islamic Sciences.
- Sharif, Muhammad Ibrahim, (1429), *Trends of Modernization in the Interpretation of the Holy Quran*, Cairo: Dar al-Salam.
- Sheikhzadeh, Muhammad, Bani-Assad, Reza, (1399), *Content Analysis: Concepts, Approaches and Applications*, Tehran: Logos.
- Sadr, Muhammad Baqir, (1424), *Al-Madras al-Quraniyah*, Bi-Ja, Dar al-Kitab al-Salami, Vol. 1.
- Abedi-Jafari, Hassan et al., (2011), "Theme Analysis and Theme Network (Simple and Practical Method for Explaining Patterns in Qualitative Data)", *Strategic Management Thought*, Vol. 5, No. 2, P10, pp. 151-198.
- Etrat-Doošt, Mohammad, Zahed, Roqiyah, (2013), "Application of the Theme Analysis Method to Understand Quranic Topics in Islamic Culture (Case Study of the Theme Network of Surah Al-Anbiya)", *Bi-Quarterly Journal of Religion and Communication*, Vol. 30, No. 1, P63, pp. 53-80.
- Ghasemi, Hamid et al., (2013), *Research Reference*, Bi-Ja: Andishe-Ara.
- Kaviani, Mohammad, Nazari, Mustafa, (2012), "Application of the Theme Analysis Method in Investigating and Comparing the Position of "Thought" in Quran-Based Psychology", *Quarterly Journal of Humanities Methodology*, Vol. 28, No. 110, pp. 53-70.
- Karimi, Mustafa, (2010), "The Nature of Subjective Interpretation", *Quran-Shnahat*, Vol. 3, No. 2, Issue 6, pp. 130-105.
- Lisani-Fasharki, Mohammad-Ali and Moradi-Zanjani, Hossein, (2012), *Thematic Research Method in the Holy Quran*, Qom: Boştan-e-Ketab Institute.
- Mesbah-Yazdi, Mohammad-Taqi, (2015), *Ma'arif al-Quran 6* (Quran-Shnahat 2), Vol. 6, Qom:

- Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Makarem Shirazi, Nasser, (2007), Payam al-Quran, Vol. 9, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Mirahmadi, Mansur and Nazari, Mohammad-Ali, (2014), "The Process of Realizing the Theory of Political Progress from the Perspective of Ayatollah Khamenei", Journal of the Islamic Revolution, Q12, No. 43, pp. 159-182.
- Nasiri, Ali, (2005), "Theological Principles of Subjective Interpretation", Quarterly Journal of New Religious Thought, No. 3.
- King, N., & Brooks, J (2018). Thematic Analysis in Organisational Research. In C. Cassell, A. L. Cunliffe, & G. Grandy (Eds.), The SAGE handbook of qualitative business and management research methods (pp. 219-236). Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC, Melbourne: SAGE reference.
- King, N., & Horrocks, C (2010). Interviews in qualitative research: SAGE. King, N., Horrocks, C., & Brooks, J (2019). Interviewing in qualitative research (Second edition). Los Angeles: SAGE.
- Attride-Stirling, J (2001). Thematic networks: An analytic tool for qualitative research. Qualitative research, 1(3), 385-405.
- Boyatzis, R. zis, R. E (1998). Transforming qualitative information: Thematic analysis and code development. Thousand Oaks CA: SAGE Publications.
- Braun, V (2013). Successful qualitative research: A practical guide for Thousand Oaks CA: SAGE Publications.beginners (1st ed).
- Braun, V., & Clarke, V (2006). Using thematic analysis in psychology. Qualitative research in psychology, 3(2), 77-101. analysis.html.
- Braun, V. & Clarke, V (2019). Thematic analysis: a reflexive approach. Retrieved from <https://www.psych.auckland.ac.nz/en/about/thematic->
- Braun, V., Clarke, V., Hayfield, N., & Terry, G (2019). Thematic Analysis. In P. Liamputtong (Ed.), Handbook of research methods in health social sciences (pp. 843-860). Singapore: Springer.
- Clarke, V., & Braun, V (2013). Teaching thematic analysis: Overcoming challenges and developing strategies for effective learning. The Psychologist, 26(2).
- Clarke, V. & Braun, V (2019a). Answers to frequently asked questions about thematic analysis.
- Clarke, V. & Braun, V (2019b). Guidelines for reviewers and editors evaluating thematic analysis manuscripts.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی